

PAWEŁ BEYGA

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu

<https://orcid.org/0000-0002-0838-9482>

Benedykta XVI modlitwa za Żydów w dawnej wielkopiątkowej modlitwie powszechnej – implikacje dla dialogu międzyreligijnego

The Prayer of Benedict XVI for the Jewish People in the Older Form of the Solemn Prayers in Good Friday – Implications for Interreligious Dialogue

Abstract

According to the will of pope Benedict XVI the roman rite has two forms: ordinary and extraordinary. The Holy Week and *Triduum Sacrum* can be celebrated in the Extraordinary Form of the Roman Rite. In 2008 pope Benedict XVI has changed form of the special prayer for Jewish People in Good Friday's liturgy. The article shows history of changes of this prayer, theology of this text and theological implications for the interreligious dialogue between Catholic Church and Judaism. The Catholic liturgy can be a special space in which theology expresses itself. Therefore every theological dialogue has to look at the liturgy as a very important place for root of Catholic doctrine and theological position. Very helpful for understanding of modern thought of Catholic Church on the Jewish People and Judaism was an essay of *papa emeritus* on relationship of the Church and Judaism.

Keywords: liturgy, interreligious dialogue, Judaism, Good Friday.

Abstrakt

Zgodnie z wolą papieża Benedykta XVI ryt rzymski posiada dwie formy: zwyczajną i nadzwyczajną. Wielki Tydzień i *Triduum Sacrum* można obchodzić w nadzwyczajnej formie rytu rzymskiego. W 2008 r. papież Benedykt XVI zmienił formułę specjalnej modlitwy za Żydów w liturgii Wielkiego Piątku. Artykuł ukazuje historię zmian tej modlitwy, teologię tekstu oraz implikacje teologiczne dla dialogu międzyreligijnego pomiędzy Kościołem katolickim a judaizmem. Liturgia katolicka może stanowić przestrzeń szczególną, w której wyraża się teologia. Dlatego każdy dialog teologiczny musi traktować liturgię jako bardzo ważne miejsce źródeł katolickiej doktryny i stanowiska teologicznego. Niezwykle pomocny w zrozumieniu współczesnej myśli Kościoła katolickiego na temat Żydów i judaizmu był esej emerytowanego papieża na temat relacji między Kościołem a judaizmem.

Słowa kluczowe: liturgia, dialog międzyreligijny, judaizm, Wielki Piątek.

W lipcu 2007 r. papież Benedykt XVI wydał dokument w formie *motu proprio* „*Summorum Pontificum*”, w którym zezwolił na powszechne używanie Mszału rzymskiego promulgowanego za pontyfikatu Jana XXIII¹. Jedną ze spraw, którą podnoszono podczas dyskusji nad zasadnością tej papieskiej decyzji, była kwestia kształtu modlitwy za wyznawców judaizmu podczas liturgii wielkopiątkowej. Po siedmiu miesiącach od podpisania listu apostolskiego *Summorum Pontificum* Benedykt XVI zmienił modlitwę za Żydów obecną od wieków w dawnym mszale. Warto w tym miejscu nadmienić, że modlitwa powszechna w nadzwyczajnej formie rytu rzymskiego występuje tylko raz w całym roku liturgicznym, dlatego wszelkie zmiany dokonywane w jej tekście budzą zainteresowanie u osób interesujących się tą liturgią i uczęszczających na nią.

Kolejno – papież emeryt wypowiedział się szeroko na temat judaizmu w tekście *Uwagi do traktatu „De Iudaeis”*². W tym tekście emerytowany papież odniósł się do zarzutów sformułowanych przez Michaela Böhnkego. Ten profesor dogmatyki z Wuppertalu zarzucił Benedyktowi XVI poparcie działalności misjonarskiej pośród wyznawców judaizmu. Tekst papieża emeryta może stanowić tło i komentarz dla zmiany treści wielkopiątkowej modlitwy za Żydów w mszale dla nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego.

Wreszcie mija pięć lat od promulgowania mszału dla byłych anglikanów, którzy konwertowali do Kościoła katolickiego na mocy dokumentu *Anglicanorum coetibus*. Warto przyjrzeć się w modlitwie powszechnej – odmawianej w Wielki Piątek – sformułowaniu poświęconemu Żydom jako wyznawcom religii. Jest to jak najbardziej uzasadnione, gdy weźmie się pod uwagę bliskość *Divine Worship: The Missal* starszej księdze liturgicznej, czyli *Missale Romanum* z 1962 r.

Te trzy wydarzenia: zmiana tekstu modlitwy w dawnym mszale, esej papieża emeryta oraz kształt tej modlitwy w nowym katolickim mszale to powody, dla których warto przyjrzeć się współczesnemu brzmieniu tej modlitwy w starszym mszale. Problem niniejszego tekstu można sprowadzić do pytania o teologię tej nowej modlitwy oraz o implikacje dla dialogu międzyreligijnego. Artykuł będzie składał się z trzech części. Na początku zostanie ukazany sam tekst nowej modlitwy za Żydów. Ten tekst zostanie skonfrontowany z poprzednimi jej formami. W kolejnym punkcie zostanie ukazany teologiczny kontekst tej nowej modlitwy w oparciu o esej papieża emeryta. Trzeci punkt będzie stanowić prezentację nowszej wersji tej modlitwy w mszale dla byłych anglikanów oraz próbę teologicznej oceny.

¹ 16 lipca 2021 r. papież Franciszek ogłosił *Traditionis custodes* – nowy dokument, zmieniający zapisy prawne listu apostolskiego *Summorum Pontificum* z 2007 r.

² Tekst polski: Joseph Ratzinger/Benedykt XVI. 2017. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne. Uwagi do traktatu *De Iudaeis*”. *Communio* 200 (4): 214–236.

Autor chciałby zaznaczyć, że problem redakcji, historii i teologicznego umocowania modlitwy za Żydów w mszale dla zwyczajnej formy rytu rzymskiego nie będzie przedmiotem badań w niniejszym tekście. Podjęcie także tej problematyki znacznie przekraczałoby ramy niniejszego artykułu. Porównanie dwóch modlitw za Żydów w tych dwóch formach rytu rzymskiego oczekuje nadal na opracowanie.

1. Formy modlitwy *pro Iudaeis*

Trudno zrozumieć zmiany Benedykta XVI w wielkopiątkowej modlitwie za Żydów, jeśli nie uwzględni się całej współczesnej historii zmian w tekście tej modlitwy w wigilię II Soboru Watykańskiego oraz po nim. Aż do czasów współczesnych mszał promulgowany za pontyfikatu Piusa V w 1570 r. zawierał następującą modlitwę: *Oremus et pro perfidis Iudaeis: ut Deus et Dominus noster auferat velamen de cordibus eorum; ut et ipsi agnoscant Jesum Christum, Dominum nostrum*³. Po tych słowach wierni nie odpowiadali *Amen*, sam kapłan ani diakon i subdiakon nie wzywali zgromadzonych na modlitwie słowami *Flectamus genua* oraz *Levate*. Rubryki w mszale wprost stanowiły o tych pominięciach⁴. Kolejno celebrans odmawiał modlitwę: *Omnipotens, sempiterna Deus, qui etiam judaicam perfidiam a tua misericordia non repellis: exaudi preces nostras, quasi pro illius populi obcaecatione deferimus: ut, agnita veritatis tuae luce, quae Christus est, a suis tenebris eruantur. Amen*⁵. Ten brak odpowiedzi ze strony wiernych oraz uwaga w księgach liturgicznych o braku przyklęknięcia w czasie modlitwy za Żydów bywały różnie komentowane. W swoim *Roku liturgicznym* Prosper Guéranger – francuski benedyktyn i jeden z pionierów przedsoborowego ruchu liturgicznego – wyjaśniał, że „po tym wstępie, Kościół przez usta Diakona już ludu nie wzywa do ukłęknięcia, jak gdyby dzisiaj lękał się przypominać świętokradzki pokłon Żydów, szyderstwem urągających bólowi Baranka. Lecz od pamięci w modlitwie Oblubienica Chrystusowa nie wyłącza katów Pana, mi-

³ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi iussu editum aliorum Pontificum cura recognitum*. 1923. Ratisbonae: editio VII juxta typicam Vaticanam, 202. Tekst polski: „Módlmy się za wiarołomnych Żydów, aby Bóg i Pan nasz usunął zasłonę z ich serc; aby i oni poznali Jezusa Chrystusa, Pana naszego” (tłum. P. B.).

⁴ *Non respondetur Amen, nec dicitur Oremus, aut Flectamus genua, aut Levate (...)*. W: *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi iussu editum aliorum Pontificum cura recognitum*. 1923, 203.

⁵ *Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi iussu editum aliorum Pontificum cura recognitum*. 1923, 203. Tekst polski: „Wszechmogący, wieczny Boże, który nie odrzucasz od Twego miłosierdzia nawet niewiernych Żydów: wysłuchaj naszych modlitw za ten zaślepiony lud, aby zaznawszy światła Twojej prawdy, którym jest Chrystus, został wybawiony ze swoich ciemności. Amen” (tłum. P. B.).

łosierdziu Jego ich polecając słowy celebransa (...)”⁶. Chociaż ewangelie wspominają o klękanii wobec ubiczowanego Pana, to jednak w ten sposób wyszydza Chrystusa rzymianie, a nie Żydzi (por. Mk 15,19; Mt 27,27-30; J 19,1-3). W Ewangelii według Łukasza odnaleźć można jedynie wzmiankę o wyszydzeniu Jezusa przez Heroda (Łk 23,11), ale nie przez Żydów, a przynajmniej nie wprost⁷. O wyszydzeniu Chrystusa wspominał także w swojej książce *Jezus z Nazaretu* papież Benedykt XVI. Podzielił on wyszydzących Pana na trzy grupy: przechodniów, członków Sanhedrynu oraz ukrzyżowanych wraz z Nim⁸. Papież doszedł do wniosku, że jednakże śmiech wyszydzących połączony z przyklęknięciem wobec Pana należy przypisać rzymianom, a nie Żydom.

Podczas reformy obrzędów Wielkiego Tygodnia za pontyfikatu Piusa XII Święta Kongregacja ds. Obrzędów wprowadziła odpowiedź *Amen* oraz wezwanie do przyklęknięcia podczas modlitwy za Żydów. Oprócz tych niewielkich zmian w postawie ciała tekst tej modlitwy pozostał niezmienny⁹. Cztery lata po wprowadzeniu nowego porządku Wielkiego Tygodnia, czyli w 1959 r., papież Jan XXIII, przewodnicząc liturgii wielkopiątkowej w bazylice Krzyża Jerozolimskiego w Rzymie, nakazał wykreślić z liturgii w modlitwie za Żydów sformułowanie: *perfidis*¹⁰. *Nota bene*, ta decyzja Jana XXIII o wymazaniu tych słów w modlitwie o nawrócenie Żydów znalazła swoje odzwierciedlenie w księgach liturgicznych wydanych w wyniku reformy obrzędów wielkotygodniowych w 1955 r. Można bowiem do dzisiaj odnaleźć egzemplarze odnowionego *Ordo Hebdomadae Sanctae* z ręcznie wykreślonymi sformułowaniami: *perfidis* oraz *iudaicam perfidiam*¹¹.

Modlitwa nieco skorygowana przez Jana XXIII była używana w liturgii aż do 2008 r. Benedykt XVI nie dokonał jednak korekty dawnej modlitwy, ale zastąpił ją całkowicie nową. Od tego momentu w liturgii wielkopiątkowej sprawowanej według ksiąg liturgicznych z 1962 r. należy stosować modlitwę ułożoną przez

⁶ Prosper Guéranger. 1935. *Rok liturgiczny*, t. 6: *Tydzień Męki Pańskiej i Wielki Tydzień*. Łomża: Nakładem Wydawców, 529.

⁷ Podobny antyjudajstyczny ton można odnaleźć m.in. w pierwotnym tekście nabożeństwa Gorzkich żalów. Zob. Paweł Beyga. 2020. *Chrystologia pobożności pasyjnej na przykładzie nabożeństwa Gorzkich żalów*. W *Współczesne oblicza duchowości. Nova et vetera*. Red. Bogdan Ferdek, Paweł Beyga, 194–195. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu.

⁸ Zob. Joseph Ratzinger/Benedykt XVI. 2011. *Jezus z Nazaretu. Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania*. Kielce: Jedność, 223–226.

⁹ Zob. *Ordo Hebdomadae Sanctae Instauratus*. 1956. Typis Polyglottis Vaticanis, 91.

¹⁰ Więcej na temat okoliczności tej zmiany można znaleźć w: Łukasz Kamykowski. 1988. „Sens przeobrażeń modlitwy za Żydów w rzymskiej liturgii Wielkiego Piątku”. *Analecta Cracoviensia* 20: 184–185.

¹¹ Zwięzłe omówienie założeń reformy *Triduum Sacrum* można odnaleźć w: Alcuin Reid. 2005. *The Organic Development of the Liturgy: The Principles of Liturgical Reform and Their Relation to the Twentieth-Century Liturgical Movement Prior to the Second Vatican Council*. San Francisco: Ignatius Press, 219–234.

następcę Jana Pawła II, która brzmi: *Oremus et pro Iudaeis. Ut Deus et Dominus noster illuminet corda eorum, ut agnoscant Iesum Christum salvatorem omnium hominum. Oremus. Flectamus genua. Levate. Omnipotens sempiternus Deus, qui vis ut omnes homines salvi fiant et ad agnitionem veritatis veniant, concede propitius, ut plenitudine gentium in Ecclesiam Tuam intrante omnis Israel salvus fiat. Per Christum Dominum nostrum. Amen*¹². Chociaż ta nowa formuła dotyczy liturgii Wielkiego Piątku z 1962 r., to jednak obowiązuje ona także w tych miejscach, w których sprawowana jest wielkopiątkowa msza uprzednio konsekrowanych darów według ksiąg liturgicznych sprzed reformy w 1955 r.

2. Teologiczne tło powstania nowej modlitwy

Benedykt XVI pierwszy raz odpowiedział szczegółowo na pytanie o genezę nowej modlitwy za Żydów podczas wywiadu z niemieckim dziennikarzem Peterem Seewaldem. Według papieża „sformułowanie było dla Żydów ewidentnie raniące, a poza tym nie wyrażało pozytywnie wielkiej wewnętrznej jedności pomiędzy Starym a Nowym Testamentem. Dlatego uważałem, że w tym miejscu starej liturgii konieczna jest zmiana, szczególnie, jak to już zostało powiedziane, ze względu na naszych żydowskich braci. W nowym wprowadzonym przeze mnie sformułowaniu obecna jest nasza wiara, że Chrystus jest Zbawicielem wszystkich, że nie ma dwóch dróg zbawienia, a więc Chrystus jest też Zbawcą Żydów, a nie wyłącznie pogan. Zawarty w tej modlitwie sens wyraża także, że nie modlimy się bezpośrednio o nawrócenie Żydów w misjonarskim znaczeniu, lecz o to, aby Pan doprowadził do takiego historycznego momentu, w którym wszyscy będziemy zjednoczeni ze sobą nawzajem”¹³.

Przywołanie tego dłuższego passusu było w tym miejscu konieczne ze względu na wielką precyzję języka obecnego papieża emeryta. Benedykt XVI podczas swojego pontyfikatu pozostał w kwestii tzw. przedsoborowej liturgii jednak realistą. Świadczy o tym fakt, że doskonale zdawał on sobie sprawę z zasięgu liturgii Wielkiego Piątku sprawowanej według mszału promulgowanego za pontyfikatu Jana XXIII. Gromadzi ona osoby, które zazwyczaj świadomie wybrały tę formę

¹² *Missale Romanum ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum*, editio typica. 1962. Typis Polyglottis Vaticanis, 173–174. Chodzi o mszał dla nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego wydany po opublikowaniu dokumentu Benedykta XVI *Summorum Pontificum* w 2007 r. Tekst polski: „Módlmy się także za Żydów. Aby Bóg i Pan nasz oświecił ich serca, by poznali Jezusa Chrystusa, Zbawiciela wszystkich ludzi. Módlmy się. Kłękniemy. Powstańcie. Wszechmogący, wieczny Boże, który pragniesz, aby wszyscy ludzie zostali zbawieni i doszli do poznania prawdy, spraw łaskawie, aby gdy pełnia ludów wejdzie do Twojego Kościoła, cały Izrael osiągnął zbawienie. Przez Chrystusa, Pana naszego. Amen” (tłum. P. B.).

¹³ Benedykt XVI, Peter Seewald. 2011. *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu*. Kraków: Znak, 17–118.

rytu rzymskiego dla rozwoju swojego katolickiego życia i pobożności. Pomimo „małego kręgu tych, którzy używają starego mszału”¹⁴, papież uznał, że ten stary mszał powinien wyrażać aktualną myśl teologiczną. Celebracja liturgii według nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego nie może być bowiem celebrowaniem przeszłości, historyczną rekonstrukcją, ale jej celebriansi i uczestnicy powinni być wrażliwi na różne współczesne teologiczne rozwiązania.

Kwestie związane z soteriologią oraz z dialogiem z judaizmem podejmuje tekst Benedykta XVI, który powstał już podczas papieskiej emerytury, czyli *Uwagi do traktatu „De Iudaeis”*. Jednym z centralnych problemów poruszonych na kilkudziesięciu stronach tego krótkiego traktatu jest kwestia substytucji. Według papieża emeryta posoborowe katolickie podejście do judaizmu można streścić w dwóch sformułowaniach. Po pierwsze, należy zrezygnować z teorii substytucji, która zakładała, że „po odrzuceniu Jezusa Chrystusa, Izrael przestał być nosicielem obietnic Bożych, tak że obecnie może być opisany jako lud, «który tak długo być wybrany»”¹⁵. Po drugie, Benedykt XVI postuluje zatem zamiast mówienia o substytucji posługiwanie się sformułowaniem: „nieodwołalne Przymierze”¹⁶. Autor odsyła czytelnika do swojej książki *Duch liturgii*, w której szeroko został omówiony problem substytucji i nieodwołalnego Przymierza Boga z Izraelem w kontekście kultu Starego i Nowego Testamentu.

Poruszając problem liturgii starotestamentalnej, Joseph Ratzinger zauważył, że ofiarnictwo Starego Testamentu wyróżniało się na tle innych religii starożytnego świata. „Inne religie często kierują swój kult do Mocy drugorzędnych. Właśnie świadomość tego, że prawdziwego, jedyne Boga nie można czcić przez składanie ofiar ze zwierząt, sprawia, że nie otacza się Go kultem. (...) Wielbić można i trzeba jedynie Boga – to pierwsze przykazanie. Temu jednemu Bogu rzeczywiście oddaje się cześć przez mnóstwo praktyk, drobiazgowo określonych w Torze. (...) Jeśli jednak dokładniej przyjrzymy się historii kultu Izraela, zauważymy drugą cechę szczególną, która z wewnętrzną logiką doprowadziła w końcu do Jezusa Chrystusa i do Nowego Testamentu”¹⁷. Ta druga cecha to głęboka świadomość niewystarczalności kultu świątynnego i konieczność jego spełnienia w Osobie Jezusa Chrystusa. Joseph Ratzinger zatem w passze Jezusa Chrystusa, która miała być spełnieniem paschy Starego Testamentu – w kulcie Kościoła, który wypełnia kult świątynny – nie widzi zastąpienia (substytucji), ale wypełnienie obietnic Bożych. Innymi słowy, statyczna wizja zamienienia starego

¹⁴ Benedykt XVI, Peter Seewald. 2011. *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu*, 117.

¹⁵ Joseph Ratzinger/Benedykt XVI. 2017. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne. Uwagi do traktatu *De Iudaeis*”, 219.

¹⁶ Zob. Joseph Ratzinger/Benedykt XVI. 2017. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne. Uwagi do traktatu *De Iudaeis*”, 219.

¹⁷ Joseph Ratzinger. 2012. *Duch liturgii* (Opera omnia 11). Lublin: Wydawnictwo KUL, 43–44.

nowym zostaje zastąpiona spojrzeniem na historię zbawienia jako dynamiczny proces znajdujący swoje zjednoczenie i wypełnienie w Jezusie Chrystusie¹⁸. Na temat wypełnienia Bożych obietnic mówi także fragment nauczania Soboru Florenckiego z 1442 r.: Kościół „zdecydowanie wierzy, wyznaje i naucza, że prawa Starego Testamentu i Prawa Mojżeszowego (...) zostały ustanowione na oznaczenie czegoś, co miało przyjść, i dlatego, chociaż w tamtym czasie były właściwe dla Bożej liturgii, to ustały one z przyjściem naszego Pana Jezusa Chrystusa, na którego wskazywały”¹⁹. Ojcowie soborowi w cytowanym dokumencie *Cantate Domino* dla Ormian nie użyli słowa „rozwój” lub wypełnienie, a „ustanie”. Prawa Starego Testamentu nie zostały odrzucone, uznane za niepotrzebne na pewnym etapie, ale znalazły swoje doskonałe wypełnienie w Nowym Przymierzu. W ten sposób należy rozumieć to soborowe sformułowanie o ustaniu prawa Starego Przymierza.

W tej optyce staje się zrozumiałe, dlaczego Benedykt XVI zdecydował się na ułożenie nowej modlitwy za Żydów w Wielki Piątek. O ile dawna modlitwa wspominała o „zaslepionym ludzie”, którego Bóg nie odrzuca, to nowa wyraża w pozytywny sposób ideę „nieodwołalnego Przymierza” Boga z ludźmi. Warto jednak zauważyć, że tytuł tej modlitwy w mszale dla nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego nadal pozostaje w niezmienionym brzmieniu, czyli *pro conversione Iudaeorum*. Zatem do wyznawców judaizmu i do wyznawców innych religii odnosi się wezwanie do nawrócenia rozumianego jako przyjęcie wiary w Jezusa Chrystusa jako Syna Bożego i Zbawiciela świata. Pozostaje natomiast otwartym pytanie: Czy to przyjęcie Jezusa Chrystusa ma być poprzedzone misjonarską działalnością Kościoła, czy też nie? Według papieża emeryta wobec judaizmu Kościół nie musi prowadzić takiej ewangelizacji jak w przypadku pogan, ponieważ „chrześcijanie i Żydzi czczą tego samego Boga, zaś święte księgi Izraela są również świętymi księgami chrześcijaństwa. Wiara Abrahama jest także wiarą chrześcijan”²⁰. Można zatem powiedzieć, że podstawowe prawdy o jedyności Boga, Jego wychodzeniu do ludzi nie muszą być szczegółowo prezentowane wyznawcom judaizmu. Stary Testament domaga się jedynie – w myśl Josepha Ratzingera – rozwinięcia i dopełnienia poprzez Osobę i dzieło Jezusa z Nazaretu. W tym miejscu należy zaznaczyć, że z ludzkiej perspektywy oczekiwanie przyjęcia przez cały judaizm Jezusa Chrystu-

¹⁸ Por. Joseph Ratzinger/Benedykt XVI. 2017. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne. Uwagi do traktatu *De Iudaeis*”, 222.

¹⁹ Tekst łaciński: Heinrich Denzinger. 2012. *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum. Compendium of Creeds, Definitions, and Declarations on Matters of Faith and Morals*. Red. Peter Hünermann, 347. San Francisco: Ignatius Press. Tłumaczenie na język polski zaczerpnięty z: Jacques Dupuis. 2003. *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*. Kraków: WAM, 160.

²⁰ Joseph Ratzinger/Benedykt XVI. 2017. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne. Uwagi do traktatu *De Iudaeis*”, 217.

sa jako oczekiwanego Mesjasza nie jest nadzieją, lecz naiwnością. Przyjmowanie Chrystusa może dokonywać się jednak stopniowo. „Jeśli Izrael nie może zobaczyć w Jezusie Syna Bożego, jak czynią to chrześcijanie, nie jest dla niego rzeczą niemożliwą rozpoznanie w Nim Sługi Bożego, który zanosi narodom światło swego Boga”²¹ – pisał przed laty ówczesny prefekt Kongregacji Nauki Wiary. Dodał jednak, że w tym odrzuceniu Jezusa można zobaczyć misję wyznawców judaizmu w „czasie pogan”. Muszą oni pozostać pierwszymi dziedzicami Pisma Świętego i świadkami Bożego wybrania.

Przed laty Joseph Ratzinger krótko scharakteryzował dwie postawy, które może przyjąć chrześcijanin wobec innych religii. Można uważać inne religie za prekursorskie wobec chrześcijaństwa, „a tym samym oceniać je w pewnym sensie jako pozytywne. (...) Rzecz jasna, można je również uznać za coś niewystarczającego, sprzecznego z chrześcijaństwem i z prawdą, za coś, co dla człowieka jest obietnicą zbawienia, którego w ten sposób nigdy nie dostąpi”²². Spotkanie chrześcijaństwa z judaizmem zakłada to pierwsze podejście, czyli uznanie Żydów i przymierza Boga z nimi za prekursorskie, prorockie wobec Jezusa Chrystusa i nowego Przymierza w Jego krwi. Tym samym, według Benedykta XVI, nadal pozostaje aktualna rozmowa zmartwychwstałego Pana z uczniami zmierzającymi do Emaus. Jezus Chrystus wyjaśniający uczniom swoje zmartwychwstanie na podstawie Starego Testamentu to w pewien sposób wzór dla relacji chrześcijańsko-żydowskich. Okazuje się, że wyznawcy judaizmu mogą odkryć, że „właśnie losy Ukrzyżowanego i Zmartwychwstałego, który w tajemniczy sposób jest w drodze z uczniami, są nakreślone wcześniej w Księgach. Uczą się na nowo odkrywać Stary Testament”²³. W tym duchu należy czytać wielkopiątkową modlitwę o *pro conversione Judaeorum* autorstwa Benedykta XVI. Liturgiczna prośba, „aby Bóg i Pan nasz oświecił ich serca, by poznali Jezusa Chrystusa, Zbawiciela wszystkich ludzi” oraz „aby wszyscy ludzie zostali zbawieni i doszli do poznania prawdy”, w przypadku judaizmu jest prośbą o rozpoznanie w Nowym Testamencie zapowiedzi Starego Testamentu.

3. Próba teologicznej oceny

Warto w tym miejscu spojrzeć na najnowszą rzymską księgę liturgiczną. Od pierwszej niedzieli Adwentu 2015 roku byli anglikanie skupieni w trzech ordy-

²¹ Joseph Ratzinger. 2004. *Wielość religii i jedno Przymierze*. Poznań: W drodze, 106.

²² Joseph Ratzinger. 2005. *Prawda, wiara, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*. Kielce: Jedność; Herder, 17.

²³ Joseph Ratzinger/Benedykt XVI. 2017. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne. Uwagi do traktatu *De Iudaeis*”, 227.

nariatach personalnych mogą posługiwać się obok ksiąg liturgicznych dla zwyczajnej i nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego także specjalną księgą liturgiczną *Divine Worship: The Missal*²⁴. Zawiera ona elementy zaczerpnięte z modlitewnego dziedzictwa wspólnoty anglikańskiej. Na mocy dokumentu *Anglicanorum coetibus* członkowie trzech ordynariatów personalnych mogą „sprawować Eucharystię i inne sakramenty, Liturgię Godzin oraz inne nabożeństwa według własnych ksiąg liturgicznych tradycji anglikańskiej, zatwierdzonych przez Stolicę Apostolską, aby zachować w łonie Kościoła katolickiego żywe tradycje duchowe, liturgiczne i duszpasterskie Wspólnoty anglikańskiej”²⁵. W innym miejscu tego dokumentu natomiast widnieje zapis: „Katechizm Kościoła katolickiego jest oficjalnym wyrazem wiary katolickiej wyznawanej przez członków ordynariatu”²⁶. Jeśli wiara byłych anglikanów opiera się na katechizmie, ale jej liturgiczny wyraz może być inny niż w zwyczajnej lub nadzwyczajnej formie rytu rzymskiego, to należy spojrzeć, jaki kształt przybrała modlitwa za Żydów w liturgii wielkopiątkowej.

W tłumaczeniu na język polski modlitwa za wyznawców judaizmu brzmi następująco: „Módlmy się również za Żydów, do których najpierw przemówił Pan, nasz Bóg, aby dał im umiłowanie Jego Imienia i wierność Jego przymierzu. Klękniemy. Powstańcie. Wszechmogący wieczny Boże, który dałeś obietnicę Abrahamowi i jego potomstwu: wysłuchaj łaskawie modlitw Twojego Kościoła i spraw, aby lud, który jako pierwszy uczyniłeś swoim, osiągnął pełnię odkupienia; przez Jezusa Chrystusa, Twojego Syna, Pana naszego, który żyje i króluje z Tobą, w jedności Ducha Świętego, Bóg przez wszystkie wieki wieków. Amen”²⁷. W mszale dla byłych anglikanów znalazła się modlitwa za Żydów, która jest podobna do tej umieszczonej w pierwszym wydaniu łacińskiego Mszału rzymskiego po posoborowej reformie liturgicznej²⁸. Byli anglikanie, którzy konwertowali do Kościoła

²⁴ Edycja typiczna tego mszału wydana została w języku angielskim.

²⁵ Benedykt XVI. 2010. Konstytucja apostolska *Anglicanorum coetibus* o ustanowieniu Ordynariatów Personalnych dla anglikanów przystępujących do pełnej wspólnoty z Kościołem katolickim. W *Wspólnota anglikańska a ekumenia. Wokół konstytucji apostolskiej Anglicanorum coetibus Benedykta XVI*. Red. Tadeusz Kałużny, Zdzisław Kijas, 162. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UPJPII.

²⁶ Benedykt XVI. 2010. Konstytucja apostolska *Anglicanorum coetibus* o ustanowieniu Ordynariatów Personalnych dla anglikanów przystępujących do pełnej wspólnoty z Kościołem katolickim, 161.

²⁷ *Let us pray likewise for the Jewish people, to whom the Lord our God spoke first, that he may grant them to advance in love of his Name and in faithfulness to his covenant. Let us bow the knee. Arise. Almighty and everlasting God, who didst bestow thy promises on Abraham and his descendants: graciously hear the prayers of thy Church; that the people whom thou didst first make thine own may attain the fullness of redemption; though Jesus Christ thy Son our Lord, who liveth and reigneth with thee, in the unity of the Holy Spirit, ever one God, world without end Amen.* W *Divine Worship: The Missal*. 2015. London: Catholic Truth Society. 366–367.

²⁸ Wersja łacińska: *Oremus et pro Iudaies, ut, ad quos prius locutus est Dominus Deus noster, eis tribuat in sui nominis amore et in sui foederis fidelitate proficere. Omnipotens sempiternus Deus, qui promissiones tuas Abrahae eiusque semini contulisti, ut populus acquisitionis prioris ad redemptionis mereatur plenitudinem pervenire. Per Christum Dominum nostrum. Amen,* w *Missale*

katolickiego, musieli przyjąć wiarę wyrażoną w Katechizmie Kościoła katolickiego. Innymi słowy, jednym z warunków przyjęcia katolicyzmu była katolicka wiara. Ta wiara dochodzi do głosu m.in. w liturgii. Nie oznacza to, że liturgia ma być katechizmem wtłoczonym w celebrację, ale ma być jakby „przemodlonym dogmatem”²⁹. Z tego powodu warto spojrzeć na tę modlitwę obecną w mszale, którym posługują się niektórzy katolicy.

Liturgiczna modlitwa za Żydów w starszej formie rytu rzymskiego wyraża prośbę do Boga, aby On „oświecił ich serca, by poznali Jezusa Chrystusa (...)” oraz „aby wszyscy ludzie zostali zbawieni i doszli do poznania prawdy”. Natomiast wersja obecna w mszale dla byłych anglikanów kieruje do Boga wołanie, by ten lud osiągnął pełnię odkupienia dzięki umiłowaniu Imienia Bożego i wierności Przymierzu. Oba te liturgiczne teksty, chociaż posługują się innymi sformułowaniami, mówią o tym samym, a raczej o jednej rzeczywistości, lecz widzianej z dwóch perspektyw. Pierwsza modlitwa prosi o otwarcie serca na Jezusa Chrystusa, a to otwarcie prowadzi do zbawienia i poznania prawdy. Drugi tekst wspomina o pełni odkupienia poprzez umiłowanie Boga i wierność Przymierzu. Teologiczne spojrzenie papieża Benedykta XVI na judaizm łączy ze sobą te dwie perspektywy. Wspólnym mianownikiem poznania prawdy, osiągnięcia zbawienia, czci dla Bożego Imienia i wierności Przymierzu jest Osoba Jezusa Chrystusa. Joseph Ratzinger ukazał to, powołując się na Katechizm Kościoła katolickiego, który prezentuje Jezusa jako Tego, który nie zniósł Prawa, ale je wypełnił (por. KKK 593).

Liturgia katolicka podpowiada – szczególnie w brzmieniu wersji tej modlitwy w mszale dla byłych anglikanów – wierność judaizmu Przymierzu z Bogiem. To zaś przekłada się na podejście katolików do dialogu z judaizmem, a więc dotyka kwestii dialogu międzyreligijnego. Czy istnieją zatem dwie drogi zbawienia: inna dla Żydów (starotestamentalną) i inna dla chrześcijan (nowotestamentalną)? Przed laty próbował na to pytanie odpowiedzieć belgijski jezuita Jacques Dupuis, który zajmował się teologią religii. Według niego „na pytanie, czy Żydzi zostaną zbawieni dzięki przymierzu Boga z Izraelem, czy dzięki Jezusowi Chrystusowi, w którym zostało zawarte nowe przymierze, odpowiedź brzmi: taka dychotomia nie istnieje; zbawienie jest udziałem Żydów dzięki przymierzu zawartemu przez Boga z Izraelem i doprowadzonym przez Jezusa Chrystusa do doskonałości. (...) Tak więc przymierze z Mojżeszem trwa i nie zostało zniesione przez przymierze w Jezusie Chrystusie”³⁰. Dupuis dopowiedział jednak, że należy unikać dwóch

Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum. 1970. Edition Iuxta typicam. Lipsiae: Sumptibus Societatis Sancti Benno-nis – S. Sedis Apostolicae et S. Rituum Cingregationis Typographi, 254.

²⁹ Por. Laszko Dobszay. 2010. *The Restoration and Organic Development of the Roman Rite.* London: T & T Clark International, 39.

³⁰ Dupuis. 2003. *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*, 161.

skrajności, czyli teorii substytucji oraz podwójności równoległych dróg do zbawienia: chrześcijańskiej i żydowskiej. W zamian zaproponował rozwiązanie pośrednie (*via media*), a mianowicie „uznanie jednego przymierza i dwu dróg między sobą powiązanych w ramach jednego i organicznego zamysłu zbawienia”³¹. Innymi słowy, według tego belgijskiego teologa Izrael osiąga zbawienie dzięki temu samemu przymierz, które jest jednocześnie przymierzem zbawiającym chrześcijan w Jezusie Chrystusie. Można zatem postawić pytania: Czy założenie, że istnieje jedno przymierze, które można odczytywać raz bez Jezusa Chrystusa, a raz z Nim, nie jest wyrazem relatywizacji Objawienia Nowego Testamentu?³² Czy może istnieć przymierze, które będzie realizowało się niejako na dwa sposoby? Wreszcie: Czy modlitwy za Żydów dla nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego oraz dla byłych anglikanów sugerują takie rozwiązanie?

Na te pytanie próbował odpowiadać przed laty obecny papież emeryt. Według Josepha Ratzingera „spotkanie religii jest możliwe tylko poprzez głębsze wejście w prawdę, a nie przez rezygnację z niej. (...) Rezygnacja z prawdy nie podnosi człowieka, lecz wydaje go rachunkowi użyteczności, okrada z jego wielkości”³³. Jeśli zatem Jezus Chrystus jest dla chrześcijan Synem Bożym i Zbawicielem, to z przyjęcia tej prawdy nie powinni zostać zwolnieni wyznawcy żadnych innych religii, a w tym judaizmu. Jednocześnie wierność Przymierz z Bogiem zakłada dynamizm Bożego planu. „Zamiana zapisu przymierza z Synaju na Nowe Przymierze we Krwi Jezusa, to znaczy na jego przewyciężającą śmierć miłość, nadaje przymierz nową i zawsze aktualną postać”³⁴. W modlitwie za Żydów dochodzi zatem do głosu przekonanie, że judaizm nie tyle skończył się wraz z przyjściem Chrystusa, ale Stary Testament uzyskał w Nim swoje wypełnienie. Wypełnienie oznacza kontynuację jednego przymierza i jednej drogi zbawienia, a nie jednego przymierza, które może się realizować na dwa związane ze sobą sposoby. Jedno-

³¹ Dupuis. 2003. *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*, 160.

³² Na marginesie trzeba wspomnieć, że teologiczne stanowisko J. Dupuisa nie do końca odpowiadało ortodoksyjnej katolickiej wyrażonej m.in. w deklaracji Kongregacji Nauki Wiary *Dominus Iesus* z 2000 r. Sam autor streścił niejako swoje poglądy w *Postscriptum* dołączonym do cytowanej powyżej książki. J. Dupuis pisze m.in.: „nie może być pomijany fakt, że niektóre pozycje w książce również nie są zbieżne, przy całym szacunku, z pozycjami wyrażonymi w dokumentach albo przekazują doktrynę w odmienny sposób. (...) Jako wynik uzyskamy to, co nazywam inkluzywnym pluralizmem, który, choć nie ma nic wspólnego z pluralistycznym paradygmatem teologów pluralistów, próbował pokazać, jak wiara i doktryna chrześcijańska może połączyć wyznanie wiary w jedność Jezusa Chrystusa jako powszechnego Zbawiciela z teologicznym zrozumieniem pozytywnej roli i znaczenia w Bożym planie względem ludzkości innych tradycji religijnych”. J. Dupuis wpisał wydarzenie Jezusa Chrystusa w wiele innych wydarzeń o charakterze religijnym. Innymi słowy, nie dość jasno ukazywał jedność i rolę zbawczą Jezusa Chrystusa, chociaż z pewnością wskazywał na oryginalność chrześcijańskiego orędzia. Dupuis. 2003. *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*, 348–349.

³³ Joseph Ratzinger. 1999. *Granice dialogu*. Kraków: Wydawnictwo M, 125.

³⁴ Joseph Ratzinger/Benedykt XVI. 2017. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne. Uwagi do traktatu *De Iudaeis*”, 235.

cześniej modlitwa o nawrócenie Żydów w starszym mszale oraz modlitwa za Żydów w mszale dla konwertytów posiadają także swoje eschatologiczne wymiary. Zarówno wejście wszystkich ludów do Kościoła, jak i osiągnięcie pełni odkupienia przez wyznawców judaizmu są wydarzeniami, których spełnienie przesunięte są na tylko Bogu wiadomy czas.

Jednocześnie na te modlitwy za Żydów należy patrzeć w kontekście pluralistycznej teologii religii, która była realizacją relatywizmu na gruncie teologii, religioznawstwa i dialogu międzyreligijnego w ogóle. Joseph Ratzinger w homilii wygłoszonej podczas mszy *pro eligendo Romano Pontifice* dokonał diagnozy kondycji Kościoła przełomu wieków. Dziekan kolegium kardynalskiego zaznaczył, że „wyznawanie jasno określonej wiary, zgodnej z *Credo* Kościoła, jest często określane jako fundamentalizm. (...) Tworzy się swoista dyktatura relatywizmu, który niczego nie uznaje za ostateczne i jako jedyną miarę rzeczy pozostawia tylko własne ja i jego zachcianki”³⁵. Relatywizm w utrzymywaniu twierdzenia o prawdziwości którejś z religii widzi teologiczny „objaw zarozumiałstwa”³⁶. Przysłowiowe „kruszenie kopii” o prawdziwość jakiejś religii przypominać może zatem literacką wizję walki Don Kichota z wiatrakami. W takiej perspektywie to chrześcijanie są Don Kichotami walczącymi z wiatrakami prawdziwości swojej religii w dialogu międzyreligijnym. Liturgia Wielkiego Piątku w modlitwie o nawrócenie Żydów przypomina jednak tradycyjne nauczanie o tym, że zbawienie przychodzi jedynie przez Jezusa Chrystusa. W tle starszej oraz nowszej wersji tej modlitwy dochodzi do głosu tradycyjne nauczanie Kościoła, wyrażone m.in. w deklaracji *Dominus Iesus*: „(...) należy przede wszystkim potwierdzić ostateczny i pełny charakter objawienia Jezusa Chrystusa. Należy mianowicie mocno wierzyć w to, że w tajemnicy Jezusa Chrystusa, wcielonego Syna Bożego, który jest «drogą, prawdą i życiem» (J 14,6), zawarte jest objawienie pełni Bożej prawdy: «Nikt nie zna Syna, tylko Ojciec, ani Ojca nikt nie zna, tylko Syn i ten, komu Syn zechce objawić» (Mt 11,27)”³⁷. Deklaracja Kongregacji Nauki Wiary z 2000 r. oraz modlitwa liturgiczna, chociaż poprzez inne sformułowania, wyrażają to samo przekonanie o jedyności i powszechności zbawczej misji Jezusa Chrystusa i Jego Kościoła w odniesieniu do judaizmu i innych religii. To przekonanie nie pozostaje bez wpływu na dialog międzyreligijny prowadzony przez Kościół katolicki. Teologia nie powinna zatem pozostawać zajęciem dla tych, którzy zajmują się nią niejako *ex professo*, lecz powinna przekładać się na kon-

³⁵ Joseph Ratzinger. 2005. „Homilia kard. Josepha Ratzingera podczas Mszy św. *pro eligendo Romano Pontifice*. Ku «dojrzałości» wiary w Chrystusa”. *L'Osservatore Romano* 6 (274): 30.

³⁶ Por. Ratzinger. 2005. *Prawda, wiara, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, 19.

³⁷ Kongregacja Nauki Wiary. 2019. Deklaracja *Dominus Iesus* o jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła (2000), nr 5. W *Encykliki i adhortacje Ojca Świętego Benedykta XVI*. Red. Mariola Chaberka, 669. Kraków: Wydawnictwo AA.

kretnie działania w spotkaniu z innymi religiami, w tym z judaizmem. Prawdziwy dialog pomiędzy religiami musi dokonywać się z poszanowaniem stanowisk oraz tradycji teologicznych obu partnerów dialogu. Stąd skomplikowane problemy teologiczne mogą znaleźć swoje punkty odniesienia i rozwiązania m.in. w liturgii, która wyraża treść wiary modlącego się Kościoła.

4. Wnioski końcowe

Podsumowując, należy wskazać na implikacje dla dialogu międzyreligijnego nowej modlitwy za Żydów w mszale dla nadzwyczajnej formy rytu rzymskiego. Aby uczynić zadość postanowionemu na początku problemowi, konieczne było krótkie ukazanie historii redakcji i zmian w modlitwie *pro conversione Judaeorum*. Na przykładzie tego tekstu widać wyraźnie, że liturgia z jednej strony kształtuje doktrynę, a z drugiej jak rozwój doktryny znajduje swoje odzwierciedlenie w celebracji. Jednocześnie należy zauważyć, że w ostateczności liturgia nie uległa dyskusjom teologów, którzy chcieliby widzieć w judaizmie religię „bogobójców”, ani tym, którzy judaizm traktują jak równoległą do chrześcijańskiej drogę do zbawienia. Na marginesie warto wspomnieć o okołosoborowych dyskusjach na temat relacji chrześcijaństwa i judaizmu. Wyrazem zmiany społgądania na judaizmu były m.in. propozycje dodania do mszału formularzy, które uwzględniałyby świętych Starego Testamentu, czyli patriarchów i proroków, tak jak to miało miejsce w litanii do wszystkich świętych³⁸.

Niezwykle pomocny okazał się także esej emerytowanego papieża poświęcony dialogowi Kościoła katolickiego z judaizmem. Benedykt XVI jednoznacznie odrzucił teorię substytucji, jednakże – pozostając w nurcie katolickiego tradycyjnego nauczania – wskazał na rozwój, jaki należy widzieć w przejściu ze Starego Testamentu do Nowego Testamentu. Według Josepha Ratzingera trafniej jest posługiwać się sformułowaniem „nieodwołalne przymierze”, ale konieczne jest jego właściwe chrystologiczne rozumienie. Dla Benedykta XVI poznanie prawdy i zbawienie realizują się w poznaniu Jezusa Chrystusa. Tym samym liturgiczna modlitwa pióra papieża emeryta łagodnie, aczkolwiek jasno stawia sprawę wiary w Jezusa jako jedynej drogi zbawienia dla Żydów i dla wyznawców innych religii. Są to wnioski niezwykle ważne dla prowadzonego dialogu Kościoła katolickiego z innymi religiami, a szczególnie ze współczesnym judaizmem.

Aby dokonać teologicznej oceny nowej modlitwy za Żydów, należało sięgnąć nie tylko do dawnych ksiąg liturgicznych oraz eseju Josepha Ratzingera,

³⁸ Zob. Aidan Nichols. 2019. *Conciliar Octet: A Concise Commentary on the Eight Key Texts of the Second Vatican Council*. San Francisco: Ignatius Press, 100–102.

lecz także do nowej księgi liturgicznej dla byłych anglikanów. Umieszczona tam modlitwa za wyznawców judaizmu bliska jest modlitwie używanej w zwyczajnej formie rytu rzymskiego. Czy zatem w liturgii rzymskiej istnieją dwie modlitwy, które wyrażają różną doktrynę? Okazuje się, że te modlitwy mówią o tym samym, ale innym językiem. Starsza kładzie akcent na nawrócenie, a nowsza na przymierze, które jednak przecież zostało przypieczętowane krwią Chrystusa. Obie modlitwy zatem są prośbą o łaskę wiary w Syna Bożego. W tym kontekście warto wspomnieć o relatywizmie, który „ukąsił” także myśl teologiczną. Liturgia przy pomocy modlitwy za wyznawców judaizmu toczy zatem spór z relatywizacją Osoby i dzieła Jezusa Chrystusa. Zarówno katolicy posługujący się dawnym mszałem, jak i byli anglikanie posługują się różnymi wersjami tej modlitwy, które to jednak wyrażają podobną teologię, ukazującą Chrystusa jako Zbawiciela wszystkich ludzi, także tych wyznających inne religie.

References

- Benedykt XVI, Seewald Peter. 2011. *Światłość świata. Papież, Kościół i znaki czasu*. Tłum. Piotr Napiwodzki. Kraków: Znak.
- Benedykt XVI. 2010. Konstytucja apostolska *Anglicanorum coetibus* o ustanowieniu Ordynariatów Personalnych dla anglikanów przystępujących do pełnej wspólnoty z Kościołem katolickim. W *Wspólnota anglikańska a ekumenia. Wokół konstytucji apostolskiej Anglicanorum coetibus Benedykta XVI*. Red. Tadeusz Kałużny, Zdzisław Kijas, 159–165. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UPJPII.
- Beyga Paweł. 2020. Chrystologia pobożności pasyjnej na przykładzie nabożeństwa Gorzkich żalów. W *Współczesne oblicza duchowości. Nova et vetera*. Red. Bogdan Ferdek, Paweł Beyga, 191–202. Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu.
- Denzinger Heinrich. 2012. *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum. Compendium of Creeds, Definitions, and Declarations on Matters of Faith and Morals*. Red. Peter Hünermann. San Francisco: Ignatius Press.
- Divine Worship: The Missal*. 2015. London: Catholic Truth Society.
- Dobszay Laszko. 2010. *The Restoration and Organic Development of the Roman Rite*. London: T & T Clark International.
- Dupuis Jacques. 2003. *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*. Tłum. Stanisław Obirek. Kraków: WAM.
- Guéranger Prosper. 1935. *Rok liturgiczny*, t. 6: *Tydzień Męki Pańskiej i Wielki Tydzień*. Tłum. Stanisław Świetlicki. Łomża: Nakładem Wydawców.
- Kamykowski Łukasz. 1988. „Sens przeobrażeń modlitwy za Żydów w rzymskiej liturgii Wielkiego Piątku”. *Analecta Cracoviensia* 20: 177–197.

- Kongregacja Nauki Wiary. 2019. Deklaracja *Dominus Iesus* o jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła (2000). W *Encykliki i adhortacje Ojca Świętego Benedykta XVI*. Red. Mariola Chaberka, 665–696. Kraków: Wydawnictwo AA.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi iussu editum aliorum Pontificum cura recognitum*. 1923. Editio VII juxta typicam Vaticanam. Ratisbonae.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum s. Pii V Pontificis Maximi iussu editum aliorum Pontificum cura recognitum*. 1923. Ratisbonae.
- Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli pp. VI promulgatum*. 1970. Editio I juxta typicam. Lipsiae: Sumptibus Societatis Sancti Bennonis – S. Sedis Apostolicae et S. Rituum Congregationis Typographi.
- Missale Romanum ex decreto SS. Concilii Tridentini restitutum Summorum Pontificum cura recognitum, editio typica*. 1962. Typis Polyglottis Vaticanis.
- Nichols Aidan. 2019. *Conciliar Octet: A Concise Commentary on the Eight Key Texts of the Second Vatican Council*. San Francisco: Ignatius Press.
- Ordo Hebdomadae Sanctae Instauratus*. 1956. Typis Polyglottis Vaticanis.
- Ratzinger Joseph/Benedykt XVI. 2017. „Dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne. Uwagi do traktatu *De Iudaeis*”. *Communio* 200 (4): 214–236.
- Ratzinger Joseph. 1999. *Granice dialogu*. Tłum. Magdalena Mijalska. Kraków: Wydawnictwo M.
- Ratzinger Joseph. 2004. *Wielość religii i jedno Przymierze*. Tłum. Eliza Pieciul. Poznań: W drodze.
- Ratzinger Joseph. 2005. „Homilia kard. Josepha Ratzingera podczas Mszy św. *pro eligendo Romano Pontifice*. Ku «dojrzałości» wiary w Chrystusa”. *L'Osservatore Romano* 6 (274): 29–31.
- Ratzinger Joseph. 2005. *Prawda, wiara, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*. Tłum. Ryszard Zajączkowski. Kielce: Jedność; Herder.
- Ratzinger Joseph. 2012. *Duch liturgii* (Opera omnia 11). Tłum. Wiesław Szymona. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ratzinger Joseph/Benedykt XVI. 2011. *Jezus z Nazaretu, cz. 2: Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania*. Tłum. Wiesław Szymona. Kielce: Jedność.
- Reid Alcuin. 2005. *The Organic Development of the Liturgy: The Principles of Liturgical Reform and Their Relation to the Twentieth-Century Liturgical Movement Prior to the Second Vatican Council*. San Francisco: Ignatius Press.